

3-5-2019

Secularization process: history and interpretation

Kamilov Davron Zafarovich
kamilovdavron@bk.ru

Follow this and additional works at: https://uzjournals.edu.uz/or_stud

 Part of the [Political Science Commons](#)

Recommended Citation

Zafarovich, Kamilov Davron (2019) "Secularization process: history and interpretation," *Oriental studies*: Vol. 1 : Iss. 1 , Article 6.
Available at: https://uzjournals.edu.uz/or_stud/vol1/iss1/6

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Oriental studies by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact brownman91@mail.ru.

ФАЛСАФА // ФИЛОСОФИЯ // PHILOSOPHY

КАМИЛОВ ДАВРОН
Катта ўқитувчи, ТошГЎМИ

Секуляризация жараёни: тарих ва талқин

***Аннотация.** Ҳозирги давр жаҳон миқёсида, бир томондан, дунёвий жамият тамойиллари устуворлашиб бораётгани, иккинчи томондан, халқлар маданиятининг қадимий манбаларидан бири бўлган диний онгда ўзига хос қайта тикланиш жараёнлари кечаётгани билан характерланади. Бундай ҳолат диннинг ижтимоий институт сифатида замонавий жамиятда тутган ўрни ва мавқеи билан боғлиқ қўлаб масалаларнинг кун тартибига чиқишига сабаб бўлмоқда. Жамият ҳаёти соҳалари фаолиятининг дин таъсиридан ҳоли, озод ва мустақил кечишини англатадиган секуляризация жараёни шундай масалалар жумласидандир. Шу маънода, ушбу мақола мазкур мураккаб ва зиддиятли ижтимоий жараённинг таҳлилига бағишлангани, унинг долзарблигини кўрсатади.*

Мақолада “секуляризация” атамасининг шаклланиши тарихийлик ва мантқиқийлик нуқтаи назаридан ўрганилган: сўзнинг лугавий маъносига доир фикр-мулоҳазалар баён этилган, унинг тушунча сифатидаги турли муаллифларга тегишли таърифлари қиёсий, танқидий таҳлил этилган. Айни пайтда, секуляризация жараёнининг тарихан юзага келишининг объектив ва субъектив омиллари очиб берилган. Бунда Ғарб ва Шарқ мамлакатларининг турли даврларга хос ижтимоий-маданий ҳаётига доир аниқ мисоллар изчил ўрганилган, “секуляризация” атамасининг мазмунан бойиб бориши хусусиятлари аниқланган.

Замонавий файласуф олимларнинг тадқиқ этилаётган масала бўйича билдирган фикр-мулоҳазалари, турли илмий мактаблар томонидан илгари сурилаётган назарий қарашлари таҳлилига ҳам мақолада алоҳида эътибор қаратилган. Тавсиф ва ёндашувлардаги умумий ва ўзига хос жиҳатлар ажратиб кўрсатилган ҳамда уларга нисбатан муаллифнинг ўз нуқтаи назари баён этилган, “секуляризация” тушунчасининг таърифи ишлаб чиқилган. Яқунда олиб борилган изланишга таянган ҳолда умумий назарий хулосалар баён этилган.

Маълумки, секуляризация парадигмалари тадрижий равишда замонавий дунё шароитида ўзгариб бормоқда. Шу жиҳатдан секуляризация жараёни барча жамиятларга хос хусусият эмас. Эътиборли томони шундаки, содир бўлган ўзгаришлар жараёнида диний масалалар ижтимоий баҳс-мунозара ва айрим ҳолларда зиддиятлар марказидан ўрин олиб бормоқда. Шунга қарамасдан, дин тўлиқ оммавий маконни эгаллаши эҳтимоли мавжуд бўлса ҳам секуляризация замонавий дунёнинг ўзаги сифатида қолмоқда.

Юқоридаги маълумотлар таҳлилига асосланиб айтиши мумкинки, секуляризация жараёнлари турли жамиятларда муайян бир андозада кечмайди ва ҳар бир жамиятда унинг ўзига хос чегараси мавжуд. Тарихий таҳлил, замонавий таъриф ва тавсифлар мазмунидан келиб чиққан ҳолда, секуляризация жамият ҳаётида диннинг ўрни ва аҳамиятининг сусайиши билан боғлиқ мураккаб ижтимоий жараён ҳисобланиб, жамиятда диний анъаналар устуворлигига таянган тартибнинг

рационал меъёрларга асосланган дунёвийлик моделига алмашинувини англатади, дейиши мумкин.

Таянч сўз ва иборалар: секуляризация жараёни, диний-мифология, рационал ёндашув, мўтадил секуляризм, кескин секуляризм, теократия, тоталитар тузум, плюралистик ёндашув, метафизика, тоқатлилик.

Аннотация. В современном мире господствуют принципы светского общества, с одной стороны, а с другой – процесс первоначального возрождения религиозного сознания, одного из древних источников народной культуры. Именно поэтому религия стала социальным институтом в повестке дня многих вопросов, связанных с ролью и статусом современного общества. Такие вопросы, как секуляризм, который подразумевает свободную, независимую и независимую деятельность сфер общественной жизни. В этом смысле данная статья посвящена анализу этого сложного и противоречивого социального процесса и его актуальности.

В статье термин «секуляризация» происходит с точки зрения истории и логики: лингвистического значения слова, его сравнительного и критического анализа его определений разных авторов. В то же время, объективные и субъективные факторы возникновения процесса секуляризации были раскрыты. Конкретные примеры социокультурной жизни Запада и Востока детально изучены и определено содержание термина «секуляризация».

Особое внимание уделяется анализу мнений современных философов по этому вопросу, анализу теоретических взглядов, предложенных различными академическими школами. Выделены общие и специфические аспекты описания и подхода, описаны собственные взгляды автора на них и разработаны определения понятия «секуляризация». На основании недавних исследований даны общие теоретические выводы.

Как известно, парадигмы секуляризации в современном мире постепенно меняются. В этом смысле секуляризация не является характерной чертой всех обществ. Следует отметить, что в процессе перемен религиозные проблемы находятся в центре общественных дебатов и, в некоторых случаях, в центре противоречий. Тем не менее, секуляризация остается ядром современного мира, хотя религия, вероятно, займет огромное пространство.

На основании приведенного анализа можно сказать, что процессы секуляризации не основаны на конкретном стандарте в разных обществах, и в каждом обществе существует определенная граница. Основываясь на историческом анализе, современном определении и описании, секуляризация является сложным социальным процессом, связанным с ролью религии в жизни общества, и может быть заменена изменением порядка религиозных традиций, основанных на рациональных принципах, основанных на принципе секуляризма.

Опорные слова и выражения: процесс секуляризация, религиозная мифология, рациональный подход, умеренный секуляризм, острый секуляризм, теократия, тоталитарная система, плюралистический подход, метафизика, терпимость.

Abstract. In the modern world, the principles of secular society dominate, on the one hand, and on the other, the process of the initial revival of religious consciousness, one of the ancient sources of popular culture. That is why religion has become a social institution on the agenda of many issues related to the role and status of modern society. Issues such as secularism, which implies the free, independent and independent activity of

the spheres of public life. In this sense, this article is devoted to the analysis of this complex and controversial social process and its relevance.

In the article, the term “secularization” occurs in terms of history and logic: the linguistic meaning of a word, its comparative and critical analysis of its definitions by various authors. At the same time, the objective and subjective factors behind the secularization process were uncovered. Specific examples of the sociocultural life of the West and the East are studied in detail and the content of the term “secularization” is defined.

Particular attention is paid to the analysis of the views of modern philosophers on this issue, the analysis of theoretical views proposed by various academic schools. General and specific aspects of the description and approach are highlighted, the author’s own views on them are described and definitions of the concept of “secularization” are developed. Based on recent studies, general theoretical conclusions are given.

As it is known, the secularization paradigms in the modern world are gradually changing. In this sense, secularization is not a feature of all societies. It should be noted that in the process of change, religious issues are at the center of public debate and, in some cases, at the center of controversy. However, secularization remains the core of the modern world, although religion is likely to occupy a huge space.

Based on the above analysis, we can say that the processes of secularization are not based on a specific standard in different societies, and in each society there is a certain limit. Based on historical analysis, modern definition and description, secularization is a complex social process associated with the role of religion in society, and can be replaced by changing the order of religious traditions based on rational principles based on the principle of secularism.

Keywords and expressions: *secularization process, religious mythology, rational approach, moderate secularism, acute secularism, theocracy, totalitarian system, pluralistic approach, metaphysics, tolerance.*

Кириш. Секуляризация жараёни замонавий жамиятга хос хусусиятлардан бири ҳисобланади. Ҳозирда диннинг интеграторлик функциясида ўзгаришлар содир бўлмоқда, ҳаётни диний идрок этиш билан бирга рационал тафаккур орқали англаш қадриятга айланиб бормоқда. Турли ҳаётий муҳим масалалар ечимида илм-фан устувор аҳамият касб этмоқда. Диний ёндашув ва қарашлар ўзининг етакчилик мақомини баъзи ўринда қисман, баъзан тўлиқ бой бераётгани кузатилмоқда. Натижада “секуляризация” атамасининг мазмуни бу ходиса билан боғлиқ жараёнларга доир масалаларни нафақат илмий, балки фалсафий тадқиқ этиш объектив заруратга айланмоқда.

Секуляризация диний вазият, диний институтлар, аҳоли диний дунёқарашининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган нотекис ва кўп векторли жараён бўлиб, жамиятда динлар ва динийликнинг аҳамиятини пасайишига олиб келди. Шунингдек, у бир турдаги жараён ҳам эмас, яъни унга турли омиллар таъсир кўрсатади. Шу нуқтаи назардан, секуляризация феноменини минтақалар ва маданиятлар кесимида тадқиқ этиш эътиборга молик масалалардан бири саналади.

Мақсад ва вазифа: Секуляризация атамасининг этимологияси, жараён юзага келишининг хронологик тарихи, ижтимоий фалсафий асослари, рационализмга дахлдор ғояларнинг жамиятга таъсири, Ғарб ва Шарқ минта-

қаларида секуляризациянинг турли талқинларини ўрганиш, хусусан, жаҳон динлари ҳисобланган христианлик ва ислом таълимотида динийлик ва дунёвийлик масаласини таҳлил қилиш асосий мақсадимиздир. Айнан мана шу масалаларни ўрганишда Ғарб ва Шарқ тадқиқотчиларининг илмий изланишлари натижасида юзага келган маълумотлар асосида таҳлил қилиш, таъриф ва талқинлар асосида шахсий мулоҳаза ва хулосалар беришни ўз олдимизга вазифа қилиб қўйганмиз.

Усуллар: Илмий мақолани ёзишда назарий-методологик, тарихий ва холислик, таҳлил ва тизимлаштириш тамойиллари, шунингдек, фалсафий-қийёсий, тизимли таҳлил каби усуллардан фойдаланилди.

Натижалар ва мулоҳаза: “Секуляризация” атамаси замонавий фалсафа ва маданиятшуносликка оид адабиётларда тез-тез учраб туришига қарамай, унинг мазмуни етарли даражада очиб берилмаган. Фалсафа қомусий луғатида мазкур атама қуйидагича таърифланади: “Секуляризация – Уйғониш даврида Европада кенг тарқалган қараш бўлиб, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида, инсон онги ва фаолиятида дунёвийлик таъсирининг кучайиб бориш жараёнини ифода этади”¹.

Луғавий жиҳатдан бу сўз латинча “saecularis” сўзидан келиб чиққан бўлиб, дунёвий, диний бўлмаган ва черков таъсиридан озод, деган маъноларни англатади. Даставвал, мазкур атама ер, мулк ва ҳокимиятни черков ва ибодатхоналардан олиб қўйишни англатган². Бугунги кунда “секуляризация” сўзи энг умумий маънода юқорида қайд этилган мазмунда қўлланилмоқда ва у мазмунан бой, кенг қамровли атама сифатида ижтимоий фанлар тизимидан жой олди.

Қадимги Юнонистонда бевосита диний фаолият билан шуғулланмасликни англатувчи “laikos” сўзи истемолга кирди. Кейинроқ, католицизм оқимида эътиқод қилувчи аҳоли яшайдиган минтақаларда “лаицизм” атамаси пайдо бўлди. Қадимги Рим маданиятининг кучли таъсири натижасида латин тилидан “secularis” сўзи ўзлаштирилди³. Натижада мазкур сўз Ғарбий Европанинг бир қатор тилларида диний бўлмаган соҳаларга нисбатан қўлланила бошланди.

Бошқа луғатларда “секуляризация” тушунчаси қуйидагича шарҳланади: 1) давлатнинг черков мулкига дунёвий муносабати; 2) Ғарбий Европада шахсни рухоний ҳолатдан черков розилиги асосида дунёвий ҳолатга ўтиши, яъни черковдаги лавозимидан озод этилиб, у билан боғлиқ ҳуқуқ ва имтиёزلардан

¹ Falsafa qomusiy lug'at. [Encyclopedic Dictionary of Philosophy] Toshkent, O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti., 2004. 360 p.

² Bogdanova. O.A. Prosess sekulyarizasiya I krizis lichnosti v zapodnoy culture XX veka: Monografiya. [The process of secularization and the crisis of personality in the Western culture of the XX century] Rostov-n/Donu, Rost.gos.ekon.Univ., 2001. 11 p.

³ Farax S. Duxovnaya sekulyarizasiya I religiya: O'piti xristianstva I islama. Monografiya. [Spiritual Secularization and Religion: The Experience of Christianity and Islam] Moscow, Sentr arabskix I islamskix issledovaniya., 2008. 72 p.

маҳрум бўлиши; 3) маданият ва шахс тафаккур тарзини, илм-фанни черков васийлиги, таъсири ҳамда диний дунёқарашдан халос қилиш¹. Шу тарзда секуляризация ҳақида мулоҳаза юритар эканмиз, энг аввало, ҳозирда диннинг ижтимоий институт сифатида жамият ҳаётидаги ўрни ва ролида содир бўлаётган жиддий ўзгаришлар ва тенденцияларни назарда тутамиз.

Бу ҳақда Вэит Бадер шундай фикр билдиради: “Бизнинг давримизда “секуляризация” уч томонлама бир-бирига алоқадор ҳамда баҳсли маънода қўлланади. Маданий жиҳатдан, секуляризация деганда умумий когнитив ва норматив маданият доирасида дунё, жамият ва инсонга эътибор назарда тутилади. Ижтимоий жиҳатдан эса, замонавий жамиятда диний ақида ва амалиётлар аҳамиятининг камайишини билдиради. Сиёсий жиҳатдан, секуляризация давлат ва сиёсатга алоқадор муносабатларни англатади. Мазкур фарқлар амалий жиҳатдан ҳам аҳамиятга эга². Олимнинг фикри борасида шуни айтиш мумкинки, у бизга тушунча ифода этган умумий ходисани англатса-да, унинг конкрет чегаралари ҳақида аниқ маълумот бера олмайди.

Мазкур сўзнинг теологик талқинлари ҳам мавжуд. Хусусан, христианлик таълимотида абадий “диний дунё” қаршисидаги “бу дунё” ўзгаришга учраган олам, деб ҳисобланган. Харви Коксинг фикрича, бу Инжил ақидаларидан четлашишдир. Бундай қараш абадий ва ўзгармас ҳақиқий диний дунёни, ўткинчи ва ўзгарувчан “секуляр” дунёдан юқориқоқ баҳолашни келтириб чиқаради. Шунинг учун ҳам зоҳидона ҳаёт кечирган диндор руҳонийлар шаклан бир хил шароитда фаолият юритишларига қарамай секуляр руҳонийлардан мўътабарроқ деб қаралган³. Руҳонийларнинг иерархиясига муносабат, уларнинг мартаба ва нуфуз жиҳатидан табақаланиши барча динларга хос хусусиятдир. Агар секуляризация христиан динининг ақидаларига муносабат натижаси сифатида юзага келди дейилса, бошқа динлар таъсири кучли минтақаларда бу ҳолатнинг кечиши билан боғлиқ савол ўртага чиқади. Шубҳасиз, секуляризация жараёнида христиан дини марказий ўринни эгаллайди. Лекин мазкур жараён христиан дини вакилларининг бевосита ўз ихтиёрлари билан амалга оширилгани борасидаги қарашлар баҳс талабдир. Зеро, ҳар қандай диний таълимот ўз позициясининг бой берилиши, таъсир доирасининг қисқариши ва аҳамияти пасайишининг тарафдори эмас.

Секуляризациянинг моҳиятини чуқурроқ англаш учун унинг тарихига алоҳида эътибор қаратиш зарур. Қайд этиш керакки, қадимги даврда динийлик ва дунёвийлик ўртасидаги муносабат мутафаккирлар қарашларида аниқ

¹ Baybatirova N.M. Otrajeniya proessov islamizatsii i secularizatsii tureskogo obshestvo v presse. [Reflection of the processes of Islamization and secularization of Turkish society in the press] Vestnik SPbGU, 2010, no 9, pp 244.

² Bader V. Secularism or democracy? Associational Governance of Religious Diversity. Amsterdam. Amsterdam university press., 2007. 34 p.

³ Koks X. The secular city: secularization and urbanization in theological perspective. New-York, 1993. 32 p. (Russ.ed.: Borovoy O. Gurovskiy K. Mirskoy grad secularizatsiya I urbanizatsiya v teologicheskoy aspekt. Moscow, Vostochnaya literature., 1995. 35 p.)

ифодаланмаган эди. Христианликнинг илк даврларида Исо Масих Цезарь хукмдорлиги ва илоҳ подшоҳлигини ажратиб берган эди. Жумладан, Матфейдан қилинган ривоятда шундай дейилади: “Кесарга кесарликни, худога илоҳ салтанатини беринг”¹. Масихнинг бу сўзларини ўз даврида Рим императори ҳам, кейинроқ Византия императорлари ҳам қабул қилишмади. Гоҳида император диний фаолият устидан хукмронлик ўрнатган бўлса, айрим ҳолларда католик руҳонийлари Европа қироллари ва герцог фаолиятига аралашарди².

Секуляризация жараёнлари илк бор Европада Ўрта асрларда рўй берган сиёсий-ижтимоий ислохотлар натижаси сифатида юзага келди. Айнан мана шу жиҳатдан ўша даврдаги устувор диний мафкура саналган католицизм, православлик ва протестантлик йўналишлари билан боғлиқ тарихий маълумотлар кўплаб масалаларга аниқлик киритишга имкон беради. Хусусан, В. Б. Романовская, Л. Р. Романовскаялар қуйидаги мулоҳазаларни билдиради: “Католицизм ва протестантлик ақидавий йўналишининг вужудга келиши билан пайдо бўлган ихтилоф натижаси сифатида акс этган диний тафаккур инкирози қонунчиликка таъсир этиши аниқ эди. “Агар сен бадавлат бўлсанг, худо сени севади” каби иборалар тез орада аберрацияларнинг юзага келиши муқаррарлигини кўрсатди. Мухтасар қилиб айтганда, айнан протестант жамоаси секуляр моделга бир қадар яқинлашиб қолган эди”³. Шунингдек, Е. С. Елбакян протестантлик намоёндалари ҳисобланган Д. Уиклиф, Я. Гус, М. Лютер томонидан секуляризация талаби илгари сурилганини таъкидлайди⁴.

Манбаларга кўра, тарихан мазкур атама 1648 йилдан буён маълум бўла бошлаган. Бу даврда “Вестфаль тинчлик келишуви”нинг франциялик вакиллари секуляризация воситасида дипломатик шаклда қатор черков ерларини эгаллаш жараёнини назарда тутишди⁵. Тор доирада қўлланиб келинган бу сўз фақатгина XIX асрга келиб, сиёсий-ҳуқуқий соҳада маданиятни бутунлай дин таъсиридан, хусусан, христианлик таълимотидан озод этиш жараёнини англатувчи, нисбатан кенгроқ мазмундаги атамага айланди.

¹ Muqaddas kitob. Yangi Ahd. [Bible. The new Testament] Toshkent, O'zbekiston Bibliya jamiyati. 2013. 61 p.

² Farax S. Duxovnaya secularizatsiya I religiya: Opit xristianstva I islama. Monografiya. [Spiritual Secularization and Religion: The Experience of Christianity and Islam] Moscow, Sentr arabskix I islamskix issledovaniya., 2008. 72 p.

³ Romanovskaya V.B., Romanovskaya L.R. Evolutsiya pravaot sakralizatsiya k sekulyarizatsii. [The evolution of law: from sacralization to secularization] Vestnik Nijgordskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo, 2014, no 3 (2) pp 193.

⁴ Elbakyan.Y. Sekulyarizatsiya I desekularizatsiya v epoxu modern I postmoderna. [Secularization and desecularization in the epoch modern and postmodern] Available at: <https://www.liveinternet.ru/users/2503040/post254227550>. (accessed 27.12.2013)

⁵ Epshteyn A.D. Sekulyarizatsiya I ee predeli: samosoznanie I svoboda sovesti v epoxu konflikta svilizatsiy. [Secularization and its limits: self-consciousness and freedom of conscience in an era of conflict of civilizations] Vestnic MGGU im. Sholoxova, 2015, no 4. pp 92.

Дин, сиёсат ва илм-фан бўйича юзага келган янги ҳолат, черковдан давлатни ажратиш, эътиқод эркинлиги каби инсон ҳуқуқларини таъминлашга қаратилган маърифатпарварлик ғояларини юзага келтирди. Ўрта асрларнинг схоластик тафаккур тарзи ўзининг аввалги мавқеини йўқотди. Ўша давр учун ноодатий саналган мавзуларда фалсафий изланишлар ҳамда жиддий илмий тадқиқотлар амалга оширилди. Эндиликда Аристотел, Платон ва Ўрта аср схоластикаси вакилларининг мероси янги илмий далилларга тенглаша олмасди. Янги асарлар ва кашфиётлар черков ҳамда унинг расмий ҳокимиятига хайрихоҳ бўлганларнинг қаршилигига учради. Ушбу даврда протестантлик ғояларининг авж олиши диний ва секуляр муносабатларнинг янги тартибда белгиланишини тақозо қилди.

Соф ақлга таянган рационал ёндашув Европа тафаккурида устувор ўрин эгаллади. Шу паллада яна икки катта йўналиш вужудга келди. Бир томондан, рационаллик асосига қурилган маърифатпарварлик, позитивизм, сциентизм, материализм ва атеизм ривожланган бўлса, бошқа томондан, эътиқодга таянган рационал ёндашув пайдо бўлди. Диний дунёқараш қаршисида турган ягона рационалликка асосланган маърифатпарварлик шу даврдан бошлаб гоҳида бир-бирини тўлдирувчи, айрим ҳолларда ўзаро номувофиқ ёндашувга эга турли фалсафий маслакларга бўлиниб кетди.

XIX асрга келиб, диний ва дунёвий муносабатлар борасида кескин фикрлар пайдо бўлди. 1886 йил Ф. Ницше ўзининг “Қувноқ фан” номли асарида “Худо ўлди! Худо энди қайта тирилмайди! Уни биз ўлдирдик! Қотилларнинг қотили сифатида биз қандай тасалли топамиз!”¹, деган хайратланарли фикрни илгари сурди. Ф. Ницшенинг бундай мулоҳазаси Европа маданиятида секуляризация жараёнлари нақадар узоқ вақт давом этиб, мураккаб тус олганини билдирарди. Ғарб ижтимоий ҳаётида рўй бераётган жараёнлар бундай мулоҳазаларни юзага келтиришга туртки бўлди. К. Армстронг Ницшенинг қарашлари билан боғлиқ вазиятни қуйидагича шарҳлайди: “Ницше Ғарб тафаккурида туб бурилиш содир бўлганини англади. Эндиликда инсонларни “худо” деб ном олган феноменга ишонтириш қийин эди. Бунинг боиси, нафақат Инжилдаги борлиқнинг яратилиши тарихининг илм-фан томонидан инкор этилиши, бошқа томондан улғайиб бораётган инсон ҳокимиятининг илоҳий назорат ғоясини қабул қилмаслигида эди. Худони ўлдирган инсонлар эндиликда ўзлари худо бўлишлари керак эди”².

Вақт ўтиши билан турли фалсафий йўналиш вакиллари Ф. Ницшенинг ғояларини бутунлай бўлиб юборишди ва нафақат Ғарб маданиятидаги секуляризация жараёнига дахлдор деб баҳолашди. Агар Ўрта аср Европа

¹ Nisshe F. Die fröhliche Wissenschaft. Cheminlits, Vor lag von ernest schmelernest, 1882. 330 p. (Russ. ed.: Nosov N.R. Veselaya nauka. Minsk, Litogent “Folio”, 1997. 447 p.)

² Armstrong K. The History of God The 4000-years Quest of Judaism, Christianity and Islam New York, Ballantine Books, 1993. 236 p. (Russ. ed.: Semenova K. Istoriya boga tisyacheletnie iskaninya v iudaizme, xristianstve I islame. Moscow, Sofiya. 2004. 254 p.)

маданияти анъанавий маданиятнинг ёркин намунаси ҳисобланса, Европа Уйғониш маданияти бошқа турдаги тараққиёт ифодаси бўлиб шаклланди. Аниқроғи, XVII аср муҳотида шаклланиб, XX аср Ғарб маданиятини характерловчи хусусиятларидан бири бўлган техноген цивилизациянинг ўрин эгаллаши билан яқун топди.

XX асрга келиб, секуляризация жараёнлари турли жамиятларда икки хил шаклда намоён бўлди ва ҳозирда ҳам айнан шу ҳолда сақланиб қолмоқда.

Биринчи шакл – теократия ва тоталитаризм каби тузумлар якка ҳокимлигига қарши қаратилган “мўътадил секуляризм”дир. Бунда жамият аъзолари сиёсий маслак жиҳатидан либерал ёки консерватор эканлиги, муайян динга эътиқод қилишларига қарамасдан, эпистемологик фаллибилизм ва плюралистик ёндашувни қўллаб-қувватлайдилар. Шунингдек, секуляризмнинг мазкур жиҳати плюралистик ғоялар устувор бўлган жамиятларда диннинг мавжудлиги ва унинг рад этилмаслиги билан намоён бўлади. Мисол тариқасида АҚШ ижтимоий ҳаётида рўй берган воқеаларни эслатиб ўтиш мумкин. Унинг тарихида секуляр сиёсий ғояларни ҳимоя қилиб чиққан гуруҳлар орасида баптистлар, яҳудийлар ва прогрессив католиклар жамоаларининг фаолияти ҳақида маълумотлар мавжуд¹. Шунингдек, Ҳиндистон давлатининг расмий сиёсий мафқураси динларга нисбатан тоқатлилиқ ва плюралистик ғоялар асосида шаклланган.

Иккинчи шакл – ривожланиш тарихи ва талқини жиҳатидан муроса йўлини танламайдиган “кескин секуляризм”дир. Мазкур атаманинг М. Вебернинг онг трансформацияси ҳақидаги қарашларига боғлиқ томонлари мавжуд бўлиб, унда интеллект ва шахс хусусиятлари бирламчи омил сифатида кўрсатилади. Секуляризмнинг бу шакли ҳақидаги илк қарашлар Т. Гоббс асарларида учрайди. Унинг фикрича, фуқаро давлатнинг хизматкоридир. Унингча, давлат илоҳий бўлмаган, аксинча, одамлар томонидан яратилган соф табиий жараён². Т. Гоббс ва бошқа файласуфлар, хусусан, К. Маркс диний эътиқодни мафқура сифатида илм-фанга қарама-қарши қўйди ва бошқарувда бу масала алоҳида аҳамиятга эга эканлигига урғу берди³.

Секуляризация жараёнлари рационализм ва дунёни илм-фан кўмагида эркинлаштиришнинг ҳосиласи бўлди. Айни шу маънода бу тушунча диний бўлмаган дунёқараш, эътиқодлар тизими билан бевосита боғланди. Натижада тадрижий жараёнлар маҳсули бўлган ахлоқий идеаллар ва кўхна

¹ Abu Muslim. Secularizm – ateizm degani emas. [Secularism is not atheism] Available at: <http://islamonline.uz/index.php/dolzarb-mavzu/munosabat/item/243-sekulyarizm-ateizm-emas>. (accessed 27.09.2018)

² Gobbs T. Leviathan or The Matter, Forme and Power of a Common Wealth Ecclesiasticall and Civil. Oksfordshir, Andrew Crooke, 1865. (Russ. ed.: Emelyanova T. Levifan. Kak rojdaeytsya chudovishe vlast. Moscow, Algoritm. 2016. 20 p.)

³ Barry A., Keysar A. Secularism and secularity contempromy international perspectives. Hartford, ISSC, Trinity college, 2007. 5 p.

тарихга эга диний эътиқодлар эътибордан четда қолди. Жараёнларнинг мантикига кўра, бу шаклдаги секуляризм теологияни аҳамиятсиз ва иррационал баҳоловчи атеистик қарашларнинг ривожланишига туртки берди. Амалда бундай ҳолат кўпроқ Шарқий ва Ғарбий Европада кузатилади.

Фикримизча, секуляризм атеистик қарашлар ривожига таъсир этган бўлишига қарамай, улар бир-бирини тақозо қилмайди. Биринчидан, секуляризм метафизикага доир масалаларга алоқадор эмас. Иккинчидан, секуляризм ғоялари Мартин Лютер, Жон Локк, Готфрид Лейбниц, Жан Жак Руссо, Томас Жефферсон ва Жеймс Мэдисон каби илоҳиётшунос ва файласуфлар томонидан такомиллаштирилган. Шу нуқтаи-назардан қараганда, секуляризмни сабаб, атеизмни эса, у келтириб чиқарган оқибат тарзида талқин этиш мақсадга мувофиқ эмас.

Шарқ мусулмон мамлакатларида “секуляризм” атамасининг таърифи ва қўлланиши, айниқса, диннинг жамиятдаги ўрни борасидаги талқин ўзига хослиги билан ажралиб туради¹. Одатда, бу сўз дин ва сиёсатни ажратиб кўрсатиш учун ишлатилади. Мазкур мамлакатларда секуляризация исломлашувга қарама-қарши қўйилади. Секуляризация тарафдорлари эса, исломга зид сиёсий ва ижтимоий қадриятларни жорий қилишга ҳаракат қилувчи жамоа сифатида баҳоланади. Ғарб олимлари ва мусулмон зиёлилари ўртасида ислом оламида сиёсий ва диний соҳанинг нуфузли шахслари ва давлатнинг ҳуқуқий тизимида шариатни жорий этиш босқичлари ва воситалари масаласида турли баҳс-мунозаралар мавжуд. Бир томондан, жамиятда диннинг таъсири сақланиши тарафдори бўлган баъзи уламолар секуляризацияни танқид қилган бўлса, бошқа томондан, айрим мусулмон зиёлилари секуляризация ислом билан мослашиши кераклиги ҳақида ўз қарашларини билдирган. Хусусан, Муҳаммад Рашод Абдулазиз ўз асарида Ибн Халдун, Ғазолий ва Фахриддин Розийларнинг дин ва дунё бир бутунлиги ҳақидаги фикрларини келтириб, қуйидагича хулоса қилади: “Шундай экан, ислом дин ва дунё ҳамда давлат ва қонунларни ўз ичига олган мукамал тузум ва кенг қамровли тўқис фалсафадир”². У ўз фикрини Карло Алфонсо Наллино, Эмиль Дюркгейм, Роберт Жорж каби баъзи Ғарб олимларининг ислом ва сиёсат ҳақидаги мулоҳазалари билан тасдиқлашга ҳаракат қилади.

Шунга қарамасдан, секуляризмга бўлган интилиш бир қанча мусулмон олимларнинг диний меъёрлар асосида бошқарилмайдиган дунёвий давлатни эътироф этишига олиб келди. Мазкур масала юзасидан Абдуллоҳ Аҳмад ан-Наъим шундай дейди: “Дин қоидаларига риоя қилиш шахснинг худога бўлган муносабатидан келиб чиққан ҳолда бутунлай ихтиёрий тартибда бўлиши лозим. Диний вазибаларни мажбурий тарзда тадбиқ этишда “ният”

¹ Talal A. Formation of Secular: Christianity, Islam, Modernity. Stanford, Stanford University Press. 2003. 5-6 p.

² Muhammad Rashod Abdulaziz. Asarul fikrilmujtamaail islamiy.[The influence of secularization ideas in Islamic society] Kair. Darul muhaddisiyn lil bahsil ilmiy vat tarjumatil van nashr, 2010, 54 p.

масаласи эътибордан четда қолади. Зотан диний вазифаларнинг кўр-кўрона мажбурий ижроси Куръон томонидан қатъий қораланган иккиюзламачиликни келтириб чиқаради”¹. Секуляризация тарафдори бўлган мусулмон зиёлиларининг аксарияти фақатгина давлатнинг диндан холи бўлишини ёқлайдилар, бироқ жамиятнинг секулярлашуви жараёнини рад этадилар.

Ҳозирда кўплаб Шарқ мусулмон давлатлари ўзларини дунёвий мамлакат, деб ҳисоблайдилар. Шунингдек, улар орасида оилавий ва молиявий масалалар шариат маҳкамасида кўриладиган икки тизимли давлатлар ҳам учрайди².

“Секуляризм” тушунчаси Европадан Яқин Шарқ ва Шимолий Африкадаги мусулмон мамлакатларига маърифатпарварликдан кейинги модерн даври ғояси сифатида жорий этилди. Бу ҳолат дин ва давлат муносабатлари ва у билан боғлиқ Европа илм-фан ютуқлари, технологияси ва бошқаруви масалалари юзасидан илк баҳс-мунозараларни юзага келтирди³. Мазкур баҳслар марказидан ислом дунёсида диний ва сиёсий ҳокимиятнинг ажралиши ва халифалик мақомининг белгиланиши масаласи ўрин олди⁴. Бу ҳақда Л. Жон куйидаги фикрларни билдирди: “Мустақилликдан кейинги даврда замонавий мусулмон давлатлари орасида қайси бирининг ривожланиш модели Ғарб дунёвий парадигма ва моделлар таъсирида шакллангани маълум бўлди. Саудия Арабистони ва Туркия икки кутб позициясини акс эттирди. Аксарият мусулмон давлатлари Ғарбдан катта миқдорда қарз олганлари, унинг таълим бўйича мутахассислари ҳамда чет эллик маслаҳатчилар фикрига таянганлари туфайли давлат курилишида ўрта йўлни танладилар”⁵.

Кўплаб мусулмон уламолари христианликдан фарқли равишда ислом оламида дин ва давлат бўлинмаслиги ҳақидаги фикрни ва амалий ҳаётда исломнинг барча масалаларда устувор мавқе эгаллашини ёқлайди.

XX асрдан бошлаб секуляризация назарияси ижтимоий фанлар ва диний соҳанинг қизғин баҳс предметиға айланди. Мазкур назария, асосан, икки хил ёндашув асосида ўрганилди. Биринчиси, “тавсифловчи” ёндашув бўлиб, унда жамиятнинг секуляризация кўрсаткичларини миқдор ва сифат ўлчовлари борасидаги танқидчи ва ҳимоячиларга доир назарияларга алоҳида эътибор берилди. Иккинчи ёндашув “ғоявий” бўлиб, бу ўринда тизимли назариядан кўра кўпроқ аниқ ғоявий йўналишни белгилайдиган ва мафкуравий устуворлик асосидаги тамойиллар тадқиқ этилди.

¹ Johnson T., Mohammed A. Islam: Governing under Sharia. Available at: <https://www.cfr.org/backgrounders/islam-governing-under-sharia>. (accessed 27.07.2014)

² Ўша жойда.

³ Tamimi Azzam. "The Origins of Arab Secularism". In Islam and Secularism in the Middle East, edited by Espasito, Jon L. and Tamimi, Azzam. New York, New York University Press. 2000. 17 p.

⁴ Ardic Nurullah. Islam and the Politics of Secularism: The Caliphate and Middle Eastern modernization in the early 20th century. New-York, Routledge. 2012. 8 p.

⁵ Esposito J.L. "Islam and Secularism in the Twenty-First Century." In Islam and Secularism in the Middle East, New York. New York University Press. 2000. 2 p.

“Секуляризация” атамасининг таърифлари билан танишар эканмиз, адабиётларда турли шарҳ ва тафсилотлар гувоҳига айланамиз. Бундай ҳолат бу борадаги илмий таҳлилларни амалга оширишда муайян мураккабликларга сабаб бўлади. Секуляризация бу фақатгина динга тааллуқли масала эмас, ундан кенгроқ категориядир. Ушбу ижтимоий ҳодиса ҳақида маълумотлар ҳажми катта бўлишига қарамай, ўзгариш жараёнларини англатувчи фалсафий, маданий тушунчалар ва концепция аниқ чегарага эга эмас. У кенг маъноли, кўп ўлчамли ва, аксар ҳолларда, мазмунан бир-бирига мувофиқ келмайдиган талқинларга эга атама ҳисобланади.

Шундай бўлса-да, таърифлар орасида секуляризациянинг бугунги кундаги ҳолати ҳақида нисбатан аниқ мулоҳазалар ҳам мавжуд. Шу каби таърифлар орасида Л. Г. Интымакованинг фикрлари эътиборга молик. “Секуляризация жараёни жамиятни етарли даражада кенг соҳаларга бўлиниб кетишга олиб келиб, диний-мифологик анъаналар таъсирдан озод этади. Секуляризация диний эътиқодга барҳам беришга қаратилмаган. Аммо, инсонларни кундалик ҳаёти унинг мавжуд экани ёки мавжуд эмаслигига боғлиқ қолмайди. Дин бошқа ижтимоий институтларга нисбатан мустақил ҳолда қолади ва уларга ҳеч қандай таъсир кўрсата олмайди”¹.

Хулоса. Юқоридаги қисқача тарихий таҳлил, замонавий таъриф ва тавсифлар мазмунидан келиб чиққан ҳолда, секуляризация жамият ҳаётида диннинг ўрни ва аҳамиятининг сусайиши билан боғлиқ мураккаб ижтимоий жараён ҳисобланиб, жамиятда диний анъаналар устуворлигига таянган тартибнинг рационал меъёрларга асосланган дунёвийлик моделига алмашинувни англатади, дейиш мумкин.

Шу нуқтаи назардан қараганда, турли тарихий омиллар, аниқ макон ва замон хусусиятлари таъсирида ҳозирда яхлит жараён сифатида намоён бўлаётган секуляризациянинг мазмун-моҳиятига доир фикр-мулоҳазалар бу борада қуйидаги умумий хулосаларни чиқариш имконини беради.

Биринчидан, секуляризация давлат ва черков муносабатларини тартибга солишга қаратилган ҳаракат сифатида юзага келган, кейинроқ эса, мазкур ҳолат диний мунозараларга сабаб бўлди. Кўп ҳолларда секуляризация аҳолининг динга нисбатан эътиборининг пасайиши, ибодатхоналарга боришнинг қисқариши, диний маросимларга қатъий риоя қилишдан четланиш, атеистик гояларининг тарқалиши сифатида тавсифланади.

Иккинчидан, илмий ва диний дунёқараш ўртасидаги муносабатлардаги ўзгаришлар ҳар икки йўналиш тарафдорлари томонидан бир-бирини четга суриб чиқаришга бўлган интилишларнинг кучайишига ҳам сабаб бўлди. Бу борада таъкидлаш жоизки, ҳозирда асосий масала дунёвий жамият тамойиллари, илм-фан ва дин ўртасидаги муносабатларда ўзаро бир-бирини тўлдириш ва ҳамкорлик руҳини кучайтиришдан иборат.

¹ Intimakova L. Problema mifologizatsiya i sekulyarizatsiya soznaniya v sovremennom obshestve. [The problem of mythologization and secularization of consciousness in modern society] *Konsept*. 2013, no 7. 5 pp.

Учинчидан, секуляризацияни диннинг ўз аҳамиятини бутунлай йўқотиши деб эмас, фақатгина узоқ вақт мобайнида халқлар маданиятини белгилаб келган динларнинг анъанавий мақомининг муайян даражада сусайиши, деб баҳолаш мумкин. Хусусан, христианлик ролининг пасайиши Ғарб халқлари маданиятида кўплаб сифат ўзгаришларини юзага келтирди. Шарқ мусулмон мамлакатларида эса бу жараён ғоявий қарма-қаршилик ва зиддиятларга бой тарзда давом этаётгани кузатилмоқда.

Тўртинчидан, секуляризация феномени христиан ва ислом метафизикаси асосларига қарама-қарши эмас. Аммо, илмий жамоатчилик орасида секуляризация ғояларини танқид қилувчи томонлар ҳам мавжуд. Секуляришган ижтимоий тизим тажрибаси бир қатор камчилик ва нуқсонларга қарамай, ҳозирда, юксак техника ва технологиялар даврида энг мақбул мўтадил дунёвий танлов йўли эканини ҳаётнинг ўзи тасдиқламоқда.

Хулоса қилиб айтганда, секуляризация нафақат диний, балки ижтимоий ҳаётдаги муҳим масала бўлиб, уни диннинг инқирози сифатида эмас, рационал тафаккурнинг юксалиб бориши шароитида диний маҳдудлик ва мутаассибликдан воз кечиш, деб талқин қилиш мақсадга мувофиқ. Умуман олганда, динийлик ва дунёвийликнинг мураккаб диалектикаси ҳар икки томон учун алоҳида аҳамиятлидир. Мазкур икки қараш ўзининг объектив ва субъектив омиллари ҳамда макон ва замон хусусиятларига эга. Диний таълимотларда улкан ижтимоий-маданий салоҳият мавжуд. Бу салоҳиятдан дунёвий жамият тартиб ва меъёрларига қатъий амал қилган ҳолда маънавий ахлоқий соҳани ислоҳ этишда самарали ва ижодий фойдаланишга интилиш зарур.